

İki Farklı Hükümet İki Farklı Yaklaşım: İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya Harekâtının Şekillenmesinde Londra ve Delhi'nin Rolü ve Kut'ül Amâre Meselesine Yönelik Yeni Yaklaşımlar

Ramazan SONAT*

Özet

Bu çalışma; İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Mezopotamya Havzası'na yönelik askerî teşebbüslerinde Londra ve Delhi'deki karar alıcıların etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Londra ve Delhi'deki karar alıcıların savaşa yönelik algılarının ve beklentilerinin Mezopotamya Havzası'nda yürütülen askerî teşebbüslerin boyutunu nasıl etkilediği çalışmanın üzerinde durduğu en önemli konudur. Bu kapsamda Londra ve Delhi'yi temsil eden bazı özel isimler üzerinde yoğunlaşarak iki merkezin askerî zihin yapısı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışma, son dönem Türk tarihçiliğinde kendisine ciddi anlamda yer bulan Kut'ül Amâre kuşatmasını Osmanlı perspektifinden bağımsız bir şekilde İngiliz zihin yapısı üzerinden açıklamaya çalışarak ilgili meseleye farklı bir boyut kazandırmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Birinci Dünya Savaşı, Londra, Delhi, Mezopotamya.

Two Different Governments Two Different Approaches: The Role of London and Delhi in the shaping of the Mesopotamia Operation of Britain during the First World War and New Approaches to the issue of Kut-al Amara

Abstract

This article aims to examine the effects of decision makers in London and Delhi on the military attempts of Britain for Mesopotamia basin in the First World War. This study generally focuses how the perceptions and expectations of the decision makers in London and Delhi influenced the size of the military undertakings in the Mesopotamia Basin. In this context, we focused on some special names representing London and Delhi and tried to reveal the military mind structure of the two centers. In addition, the study aims to give a different dimension to the issue by trying to explain the siege of Kut-al Amara, which is a serious place in the recent Turkish historiography, independently of the Ottoman perspective, through the British mind structure.

Key words: Britain, First World War, London, Delhi, Mesopotamia.

* Dr., Ramazansonat@hotmail.com.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nı, Osmanlı Devleti merkezli bir yaklaşımla incelemek içerisinde tarihçilerin de yer aldığı Türk bilim camiasının en büyük sorunsalıdır. Bu yaklaşım tarzını benimseyen araştırmacılar, Osmanlı coğrafyasını ve Osmanlı devlet mekanizmasını merkeze alarak savaşın çıkış sebeplerini, yoğunlaştığı alanları, ana ve yan aktörlerini değerlendirme yanlışı içerisine düşmektedir. Fakat önemle belirtilmesi gereken bir husus var ki bugün her ne kadar savaşın çıkış sebepleri hala tartışılabilir ana aktörleri konusunda tüm dünyada bir fikir birliği söz konusudur. Bu yüzden savaşın ana aktörleri olan İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya'nın siyasi, askerî, ekonomik vb. yapılarını bilmeden veyahut bu yapıların ilgili ülkelerin harp sırasında karar alma mekanizmalarını ne şekilde etkilediğini dikkate almadan inşa edilen bir tarih anlayışının, bünyesinde birçok eksikliği barındıracağı şüphesizdir. Nasıl ki bir sinema filmini ana karakterlerden bağımsız şekilde yan karakterler üzerinden değerlendirmek sağlıklı bir netice vermeyeceği gibi Birinci Dünya Savaşı'nı da ana aktörlerden bağımsız bir şekilde yan aktörleri merkeze alacak şekilde incelemek birçok yanlış teori ve yorumlamanın ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ana aktörlerinden birisi olan İngiltere'nin harbe dayalı stratejilerinin ve faaliyetlerinin şekillenmesinde Londra'da bulunan Westminster Hükümeti ile Delhi'de yer alan Hint Hükümeti aktif rol oynamıştır. Ancak bu iki hükümetin savaşın farklı alanlarına yönelik değişik görüşleri bazen aralarında fikir çatışmasının doğmasına sebebiyet vermiştir. Fikir çatışmasının temelinde, içerisinde Hint subay ve erlerinin de yer aldığı dominyonlardan oluşan İngiliz Ordusu'nun² güç kullanımının savaşın hangi alanlarında yoğunlaşacağı konusu yer almıştır. Bu bağlamda Westminster Hükümeti ile Delhi Hükümeti'nin savaşa yönelik algılarının ve beklentilerinin birbirlerinden farklı olması Mezopotamya'ya³ yönelik değişik askerî perspektiflerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nihayetinde bu durum da İngiliz kuvvetlerinin Mezopotamya Havzası'nda

1 Bu konuda hazırlanan dikkat çekici bir eserde (Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, HarperCollins, New York 2013) XX. yüzyılın başından itibaren Sırbistan ile Avusturya-Macaristan arasında yaşanan gelişmeler açığa kavuşturularak Birinci Dünya Savaşı'na giden yol farklı bir perspektifle izah edilmeye çalışılmıştır.

2 İngiltere, Birinci Dünya Savaşı boyunca cephe ve cephe gerisinde ihtiyaç duyduğu insan gücünün çoğunluğunu sömürgelerinden elde etmiştir. Bu bağlamda Hindistan, mobilize ettiği yaklaşık 1,5 milyon asker ile İngiltere'nin insan gücü ihtiyacının karşılanmasına en fazla destek veren ülke olmuştur. Hint birlikleri savaş boyunca çeşitli kod adları ile Mezopotamya, Fransa, Belçika, Uganda, Filistin, Doğu Afrika ve Süveyş Kanalı'nda İngiliz Ordusu'nun birer parçasını teşkil etmişlerdir. Bu konuda bkz: Hew Strachan, "The First World War as a global war", *First World War Studies*, 1:1, (March 2010), s. 8; Christian Koller, "The Recruitment of Colonial Troops in Africa and Asia and their Deployment in Europe during the First World War", *Immigrants Minorities*, Vol., 26, Nos. 1/2, (March/July 2008), s. 113-114; Gajendra Singh, "India and the Great War: Colonial Fantasies, Anxieties and Discontent", *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Vol., 14, No. 2, (2014), s. 343-345; Radhika Singha, "Finding Labor from India for the War in Iraq: The Jail Porter and Labor Corps, 1916-1920", *Comparative Studies in Society and History*, 49 (2), (2007), s. 412-445.

3 Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeyi tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 11-12. İlgili kavram bu metinde daha çok Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerini tanımlamak için kullanılmıştır.

gerçekleştirdikleri askerî harekâtın çapının nereye kadar uzanacağına dair tartışmaların ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir. Bu çalışma temel olarak, İngiliz kuvvetlerinin savaş boyunca Mezopotamya Havzası'nda gerçekleştirdikleri askerî harekâta Westminster ile Delhi hükümetlerinin rollerinin ne boyutta olduğunu araştırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca ilgili harekât sırasında İngilizlerin tecrübe ettiği bazı askerî -Kut'ül Amâre gibi- başarısızlıkların; onlar adına ne anlama geldiğini, onların Arap politikasını ve savaşma kabiliyetini nasıl etkilediğini Osmanlı perspektifinden bağımsız bir şekilde analiz etmeyi hedeflemektedir. Böylece son dönem Türk tarihçiliğinde kendisine ciddi anlamda yer bulan Kut'ül Amâre konusunda birtakım teoremler ortaya atarak ilgili meseleye farklı bir boyut kazandırmayı arzulamaktadır.

1- Bir Kuşatmanın Anatomisi: Kut'ül Amâre'ye Giden Süreçte İngiliz Karar Alma Mercilerinde Görülen Farklılıklar

İngiltere, hem Hindistan yolunun hem de Anglo-Persian Petrol Şirketinin⁴ kontrolü altında bulunan petrol alanlarının güvenliğini sağlamak amacıyla 1914 Kasımının ilk günlerinde Şattularap'ın⁵ girişinde yer alan Fao⁶ Köyü'nü işgal etmiştir. Arkasından, işgal harekâtını genişleterek Basra istikametine doğru harekete geçmiştir. Nitekim kasım ayının sonlarına doğru kritik öneme sahip bu noktayı ele geçirerek amacına ulaşmıştır. Fakat işgal harekâtının Basra ile sınırlı kalmayıp iç kısımlara uzanması üzerine Londra ve Delhi arasında birtakım görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştır⁷.

Görüş ayrılığının temelinde, işgal edilen yerlerde Osmanlı devlet mekanizmasının etkisiz hale gelmesi neticesinde ortaya çıkan yönetsel boşluğun ne şekilde doldurulacağı konusu yer almıştır. Nitekim ele geçirilen noktalarda hangi hükümetin atadığı üyelerin çoğunluğu oluşturacağı meselesi kısa sürede Londra ile Delhi arasında ciddi anlamda ihtilafa sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda aralık ayının ilk günlerinde Hindistan Genel

4 İlgili şirket ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Gökhan Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", *History Studies*, 5(2), (March 2013), s. 57-77.

5 Dicle ve Fırat nehirlerinin Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce birleştikleri yere verilen isimdir. Burası, bilhassa XX. yüzyılın başında petrolün etkisi ile daha fazla dış tesire açık hale gelmeye başlamıştır. Bu konuda nitelikli bir çalışma için bkz: Burcu Kurt, "Dünden Bugüne Şattü'l-Arap Sorunu", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 1(2), (2007), s. 137-155.

6 Şattularap Nehri'nin Basra Körfezi'ne döktüğü alana verilen isimdir. Stratejik konumu sebebiyle bu bölge XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında paylaşılmaya çalışılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Yılmaz, *Fav Yaruması'nda Osmanlı-İngiliz Çekişmesi (1886-1915)*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015.

7 William Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a, Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*, Çev., H. Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 181-182; Edward J. Thompson, *The Leicestershires Beyond Baghdad*, The Epworth Press, London 1919, s. 15; Edmund Dane, *British Campaigns in the Nearer East 1914-1918*, Hodder and Stoughton, London 1918, s. 34-40; Major H.O. Lock, *With The British Army in the Holy Land*, Robert Scott Roxburghe House Paternoster Row, London 1919, s. 21; Edmund Candler, *The Long Road to Baghdad*, I, London, New York, Toronto and Melbourne: Cassell and Company Ltd, (1919), s. 9-11.

Valisi Lord Hardinge, Londra ile iletişime geçerek Basra'da bulunan Sir Percy Cox'ın burada inşa ettiği sivil yönetimi desteklediğini ve bilhassa Hindistan'ın Pers Körfezi'ndeki çıkarları açısından ele geçirilen yerlerde kalıcı bir yönetim inşasının önemli olduğunu ifade etmiştir⁸.

Lord Hardinge'in görüşlerinin Londra'da karşılığının olmadığını ilk olarak liberal hükümetin başbakanı Herbert Asquith dile getirmeye başlamıştır. Asquith, Basra'nın İngiliz yönetimi altına alınmasının müttefikler arasında yapılan anlaşma çerçevesinde ele geçirilen toprakların işgalinin geçici olması prensibine aykırı olduğunu beyan ederek ilgili konuya soğuk baktığını açıklamıştır. Ardından, Londra'da Hindistan'dan sorumlu bakan olarak görev yapan Lord Crewe de 1915 yılının ilk günlerinde onun görüşlerini destekler mahiyette bir pozisyon olarak yönetsel açıdan Basra'da bir Hindistan modelinin tatbik edilmesinin şu an için uygun olmadığını bunun yerine var olan sistemin devam ettirilmesinin önemli olduğunu belirtmiştir⁹.

Londra ile Delhi arasında yönetsel konularda anlaşmazlık yaşanırken İngiliz kuvvetlerinin iç kısımlara doğru ilerleyişlerinin süratle devam etmesi hükümetler arasında bir başka anlaşmazlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Anlaşmazlığın temelini, İngiliz askerî operasyonlarının nerede ve ne şekilde sonuçlanacağı konusunda hükümetlerin farklı görüşlere/kaygılara sahip olmaları oluşturmuştur. İlgili süreçte Londra, ağırlıklı olarak Batı Cephesi'ne¹⁰ odaklandığı için Mezopotamya harekâtının geleceği konusunda bazı çekinceleri benimsemiştir. Bu nedenle birliklerin iç kısımlara daha fazla ilerleyişlerine pek sıcak bakmamıştır. Delhi ise harekâtı tamamen benimseyerek kuvvetlerin iç bölgelere doğru ilerleyişlerini destekler mahiyette bir pozisyon almıştır. Nitekim ocak ayının sonlarına doğru General Sir John Nixon'in Hindistan'dan takviye güçler ile Mezopotamya'ya gönderilmesi inisiyatifin Delhi'nin eline geçmesini sağlayan en önemli gelişme olmuştur. Zira Nixon önderliğindeki İngiliz birlikleri ocak ayının sonlarından itibaren Türk kuvvetlerini kuzey istikametine doğru püskürterek mart ayı içerisinde Ahvaz, Kurna ve Basra üçgeninde bir güvenli alan inşa etmişlerdir. Ayrıca Nixon'in 9 Nisan 1915 tarihinde General Sir Arthur Barrett'in yerine Hint Sefer Gücü Komutanlığına (D) resmi olarak tayin edilmesi ile birlikte de işgal operasyonları hızlanmış ve İngiliz kuvvetlerinin Bağdat'a ilerleyişleri kesinlik kazanmıştır¹¹.

8 Kristian Coates Ulrichsen, "The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922", *The Journal of Strategic Studies*, Vol., 30, No., 2, (April 2007), s. 354.

9 Lieutenant Colonel P. T. Crowley *British Army*, "Operational Lessons of the Mesopotamia Campaign, 1914-1918", *Defence Studies*, 4(3), (Autumn 2004), s. 338; Ulrichsen, "The British Occupation", s. 355.

10 Kastedilen Avrupa Kitası'dır. Londra merkezli İngiliz zihin yapısı, savaşın ana odak noktasını Avrupa olarak kabul ettiği için bu alanda maksimum enerji harcanmıştır. Aynı süreçte İngiliz birliklerinin Mezopotamya ve Çanakkale'de yürüttüğü askerî harekâtlar ise stratejik değeri düşük olarak görülmüş ve ilgili noktalara yönelik güç kullanımını sınırlı kalmıştır. Crowley *British Army*, "Operational Lessons", s. 338.

11 F.J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, H.M. Stationery Office, Vol., 2, London 1924, s. 1; E. W. C. Sandes, *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division*, John Murray, Albemarle Street, W., London 1919, s. 7-14; *History of the Great War, Principal Events (1914-1918)*, Compiled By., The Historical Section of the Committee of Imperial Defence, London 1922, s. 23; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 182; Dane, *British Campaigns*, s. 106-107; Candler, *The Long Road*, I, s. 12.

General Townshend'in 22 Nisan 1915 tarihinde Altıncı Hint Tümeninin komutanı olarak atanması Mezopotamya harekâtının geleceği hakkında Delhi'nin daha fazla inisiyatif almasını sağlayan bir diğer gelişme olmuştur. Genel anlamda Nixon ile aynı görüşleri benimseyen Townshend'in Mezopotamya seferine tayin edilmesi neticesinde İngiliz işgal stratejisinin boyutu genişlemiş ve Delhi'nin eli Londra'ya karşı daha fazla güçlenmiştir. Böylece sahadaki İngiliz birliklerinin jeopolitik ve jeostratejik açılardan Bağdat'tan önceki en önemli noktalardan birisi olan Amara'ya ilerleyişlerinin önu de açılmıştır¹².

İngiliz birliklerinin Bağdat istikametine doğru ilerleyişlerinin önu açılmakla birlikte onların operasyonun başından itibaren karşılaştıkları bazı karmaşık problemler sahadaki harekât kabiliyetlerini derinden etkilemeye devam etmiştir. Mezopotamya'da yer alan kuvvetlerin savaşın yoğunlaştığı diğer alanlarda yer alan kuvvetler kadar askerî bilgi ve birikime sahip olmamaları, Hint birlikleri içinde bulunan Müslüman askerlerin anti Batı anlayışının etkisiyle sık sık kaçmaya teşebbüs etmeleri, sefere dahil olan askerlerin koordinasyonu zorlaştıracak seviyede çeşitliliğe haiz olması ve İngiliz istihbaratının hem coğrafi şartlar hem de Türk kuvvetlerinin niceliği ile niteliği hakkında yeterli donanımı elde edememesi gibi etkenler mevcut sorunların yalnızca bir kısmını meydana getirmiştir¹³. Fakat İngiliz Ordusu'nun Mezopotamya harekâtının birinci evresinde karşılaştığı en önemli problemleri sağlık hizmeti, yiyecek, ulaşım ve teçhizat anlamında yaşanan eksiklikler/yetersizlikler oluşturmuştur. Ayrıca bu problemler Delhi ile Londra hükümetlerinin harekâta bakış açılarının bir anlamda yansımaları olarak tezahür etmiştir. Zira harekâtın inisiyatifini elinde bulunduran Delhi Hükümeti'nin birlikler Bağdat yönüne doğru ilerledikçe daha fazla baş gösteren bu problemleri görmezden gelmesi harekâta dahil olan asker ve sivil görevlilerin savaş sonrası kaleme aldıkları anılarında en fazla eleştirdiği konulardan birisi olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim William Ewing isimli bir İngiliz ordu rahibinin Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında yaz ayları içerisinde yoğunlaşan çarpışmaların ardından bu konuya önem atfetmek amacıyla dile getirdiği şu sözler oldukça düşündürücüdür:

“On aydır uzun yürüyüşler ve zorlu mücadelelerden yorgun düşen Townshend'in emrindeki kuvvet, sayıca tümenden biraz daha fazlaydı. Üslerinden, nehir yoluyla 480 kilometre uzaklaşmışlardı; ayrıca erzak ve mühimmat temini için kesinlikle nehir gemilerine muhtaç haldeydiler. Hindistan Hükümeti demiryolu inşa etmekten vazgeçti, çünkü harp bittiğinde demiryolu işlerine yaramayacaktı. Zaferi temin etmek için masraf yapmaktansa, bu harbi kaybetmek daha iyiydi. Ancak bu karar, çok kötü sonuçlar doğurdu. Yaz sıcağında nehir suları çekilmişti; tehlikeli sıgırlıkları ve çamurlu kıyıları gemi

¹² Dane, *British Campaigns*, s. 107-108.

¹³ Nikolas Gardner, “British Prestige and the Mesopotamia Campaign, 1914-1916”, *The Historian*, Vol., 77, Issue 2, (Summer 2015), s. 269-275; Charles H. Barber, *Besieged in Kut and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1918, s. 1-vd; Nikolas Gardner, “Morale and Discipline in a Multiethnic Army: The Indian Army in Mesopotamia (1914-1917)”, *Journal of the Middle East and Africa*, 4, (2013), s. 1-11; *Crowley British Army*, “Operational Lessons”, s. 346-vd; Dane, *British Campaigns*, s. 111-112.

seferlerini zorlaştırıyor, hatta bazen imkânsız hale getiriyordu. Bazen nehrin ortasında, sığ suda zemine saplanan bir gemi yüzünden, nehir trafiği günlerce engelleniyordu. Erzak ve mühimmat gemileriyle irtibatın kesilmemesi için ilerleyiş çok yavaş olmalıydı. Kuvvet, takviye birliklerden ümidini kesmişti ve bu arada düşman Araplar, nehrin iki yakasında dört dönüyordu”¹⁴.

İngiliz birliklerinin sahada karşılaştıkları problemler her ne kadar onları derinden etkilese de Delhi Hükümeti’nin Bağdat’a ilerleme yönündeki iradesini ortadan kaldıramamıştır. Bu duruma paralel olarak aynı süreçte İngiliz kuvvetlerinin Çanakkale’de başarısızlığa uğramaları¹⁵ üzerine -algısal olarak- gerileyen İngiliz saygınlığını yeniden tesis edebilmek için temmuz ayında Delhi Hükümeti, Londra’ya Kut’un işgal edilmesi teklifini yapmıştır. Diğer yandan aynı süreçte hem Dicle Nehri üzerinde devam eden operasyonlara alternatif olması hem de Türk tarafını psikolojik açıdan yıpratmak maksatlarıyla İngiliz kuvvetleri Fırat Nehri üzerinde yer alan Nasırıye’ye baskı yapmayı sürdürmüşlerdir¹⁶.

Dicle ve Fırat nehirleri boyunca uzanan noktalara yönelik operasyonlar sürerken İngiltere’yi Mezopotamya’da temsil eden en üst düzey isim General Nixon birliklerin Bağdat’a doğru ilerleyişlerini içeren bir raporu Delhi Hükümeti’ne sunmuştur. Ancak bu fikrin kabul görebilmesi için Delhi’nin Londra’yı tamamen devre dışı bırakması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda da bazı özel isimleri Delhi’nin yanında yer almaları noktasında ikna ederek Londra’ya karşı kullanma fikri yavaş yavaş ön plana çıkmaya başlamıştır. Nitekim Bağdat’a ilerleme noktasında Nixon ile aynı fikri paylaşan Hindistan Ordu Sekreteri Sir Percy Lake, eylül ayı ortalarında Hindistan Ordusu’nun bir numarası General Sir Beauchamp Duff’ı ilgili konuda ikna etmeye çalışarak en büyük kıvılcımı yakmıştır. Fakat o, Duff’ın ek kuvvetler Mezopotamya’ya gönderilmeden ve mevcut birlikler yeterince teçhizatlandırılmadan Bağdat’a ilerlenmemesi yönündeki fikri üzerine kısa süre sonra başka isimlere yönelmek mecburiyetinde kalmıştır. Tam bu noktada Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge ile Hindistan Genel Sekreteri Mr. Austen Chamberlain’in konuya dahil olup Lake ve Nixon’ı destekler mahiyette bir pozisyon almaları neticesinde İngiliz birliklerinin Bağdat’a ilerleyişlerinin önündeki engeller tamamen ortadan kaldırılmıştır. Böylece Townshend önderliğindeki kuvvetler de süratle hazırlıklarını tamamlayarak Bağdat’ı ele geçirebilmek için harekete geçmiştir¹⁷.

14 Ewing, *Gelibolu’dan Bağdat’a*, s. 183-184.

15 Çanakkale’de yaşanan başarısızlığın Ortadoğu’daki prestijlerine zarar vereceğine inanan İngilizler, 1915 sonbaharı ile birlikte Şerif Hüseyin üzerinden Arap politikalarını yeniden şekillendirmeye başlamışlardır. Bu konuda bkz: David J. Charlwood, “The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol., 42, No., 2, (2015), s. 241-252.

16 Conrad Cato, *The Navy in Mesopotamia 1914 to 1917*, Constable and Company Ltd, London 1917, s. 47-60; Dane, *British Campaigns*, s. 111-112; Ewing, *Gelibolu’dan Bağdat’a*, s. 183; Candler, *The Long Road*, I, s. 17-18.

17 Dane, *British Campaigns*, s. 113-114; *Crowley British Army*, “Operational Lessons”, s. 338-339; Moberly, *The Campaign*, s. 3-5.

Townshend önderliğindeki İngiliz kuvvetlerinin eylül ayı itibarıyla hız kazanan ilerleyişleri kasım ayı içerisinde Bağdat'ın yaklaşık otuz kilometre güneyinde Ctesiphon adı verilen noktada durdurulmuştur. Akabinde İngiliz birlikleri, kendilerini takip eden Türk kuvvetlerine karşı bir savunma hattı inşa edebilmek için aralık ayında Kut Şehri'ne geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Nitekim onların güçlü bir savunma hattı inşa etmeye başladıkları süreçte Türk kuvvetleri şehri her yönden muhasara altına alarak İngilizlerin dış dünya ile temasını ortadan kaldırmışlardır. Nihayetinde 1914 Kasımından beri ağırlıklı olarak Delhi Hükümeti'nin kontrolü altında devam eden İngiliz askerî operasyonları da bir çıkmaz sokağa girerek Londra'da tartışmaya açılmıştır¹⁸.

2- Askerî Başarısızlığın Sebepleri ve Mezopotamya Harekâtının Geleceği Üzerine Londra Merkezli Yeni Yaklaşımlar

General Townshend'in komutası altında yer alan birliklerin Kut'ta kuşatılması bir süreci sonlandırdığı gibi aynı zamanda Mezopotamya Havzası'na yönelik İngiliz askerî bakış açısını derinden etkilemiştir. Bu sürece gelinceye kadar harekâtın inisiyatifini Delhi'ye bırakan ve genel anlamda Batı Cephesi'ne odaklanan Westminster Hükümeti, yaşanan bu askerî başarısızlık üzerine kamuoyunun kendisine yönelttiği eleştirilerin etkisiyle daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştır. Bilhassa General Baratov önderliğindeki Rus kuvvetlerinin abluka altında yer alan birlikleri rahatlatmak amacıyla İran üzerinden Bağdat'a baskı yapmaları ile General Alymer ve General Gorringe komutası altında bulunan kurtarma güçlerinin kuşatmayı yarmaya çalışmaları netice vermeyince Westminster Hükümeti'ne yönelik eleştirilerin dozu iyice artmıştır. Şüphesiz bu durumda savaşın çeşitli alanlarına dair stratejiler üretmek mecburiyetinde kalan bir hükümetin aynı süreçte kamuoyuna hesap vermesini zorunlu kılan en önemli etken olarak ortaya çıkmıştır¹⁹.

Hükümet, her ne kadar kamuoyuna hesap verme noktasında ciddi baskı altına alınsa da birtakım gerekçeler sebebiyle bu konuda çekimser kalmaya devam etmiştir. Ancak özellikle The Times gazetesi aracılığıyla yayımlanan bazı asker mektupları ve Çanakkale'de yaşanan başarısızlık bu süreçte hükümetin direncinin kırılmasına sebep olmuştur. Nitekim parlamentoya yapılan baskının giderek artması üzerine Başbakan Asquith, 11 Mayıs 1916 tarihinde kamuoyuna bazı bilgiler vermeyi kabul etmiştir. Fakat Asquith'in bu girişimi beklenenin aksine kamuoyunu tatmin etmeye yetmemiştir. Kamuoyu, temel olarak Mezopotamya'daki en yetkili kişi olan General Nixon'ın Bağdat'a ilerleme konusunda General Townshend'in yaptığı itirazları neden görmezden geldiğini

18 Nikolas Gardner, *Kut'ül Amâre, Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Ter., Mehtap Gün, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2016, s. 45-vd; Dane, *British Campaigns*, s. 120-134; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 184-185.

19 Sean Mcmeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev., Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 225-226; Dane, *British Campaigns*, s. 137-151; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 186-188.

ve İngiliz birliklerini hangi gerekçelerle böyle bir felakete sürüklediğini öğrenmek istemiştir. Bu yüzden de Mezopotamya'da gerçekleştirilen askerî teşebbüslerin tamamı ile alakalı belgelerin yayımlanması için parlamento'ya baskı yapmayı sürdürmüştür. Bunun karşısında hükümet ise müttefik devletlerin Orta Doğu politikasının gizliliğini öne sürerek bir müddet daha belgelerin tamamını yayımlamayı reddetmiştir. Fakat kamuoyu baskısının iyice artması neticesinde Başbakan Asquith, 20 Temmuz 1916 tarihinde yaptığı açıklama ile hem Çanakkale hem de Mezopotamya'da yaşanan askerî başarısızlıkları araştırmak için ağustos ayında iki özel komisyonun çalışmalarına başlayacağını ifade etmiştir²⁰.

Komisyonun oluşturulması konusunda çalışmalar yapılırken Mezopotamya'da yaşanan askerî başarısızlığın faturaları bazı isimlere kesilmeye başlanmıştır. Ağustos ayında Mezopotamya'da devam eden askerî operasyonları tamamen üstlenen Westminster Hükümeti, Ocak 1916 tarihinde General Nixon'ın görevini üstlenen General Sir Percy Lake azl ederek General Maude'yi Mezopotamya Sefer Komutanı olarak tayin etmiştir. Maude'nin ilgili göreve getirilmesi neticesinde de harekâta dahil olan askerlerin bekledikleri savaş şartları yeni konsept çerçevesinde yavaş yavaş ortaya çıkmıştır²¹.

General Maude'nin Mezopotamya Sefer Komutanı olarak tayin edilmesi Büyük Britanya'nın harekâta yönelik bakış açısının kökten değişmesine sebep olmuştur. Mezopotamya'ya gelmeden önce Fransa, Belçika ve Çanakkale'de çeşitli görevler üstlenen ve askerler arasında iyi bir organizatör ve stratejist olarak anılan Maude, görevi üstlenir üstlenmez Bağdat'a ilerleme konusunda daha net adımlar atmaya başlamıştır. O, özellikle birliklerin sahada karşılaştığı eksiklikleri ortadan kaldırabilmek için süratle bir dizi adımlar atmıştır. Bu kapsamda şubat ayında başlayan telsiz istasyonu kurma çalışması ağustos ayında tamamlanmıştır. Ulaşım materyali konusunda sıkıntı yaşanmasına rağmen inşa halinde bulunan iki demiryolu hattı bitme aşamasına gelmiştir. Demiryolu hatlarına alternatif olması için çeşitli noktalarda asfalt yollar inşa edilmiştir. Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yer alan vapurların harekât alanını genişletebilmek amacıyla geniş iskeleler ve rıhtımlar oluşturulmaya başlanmıştır. Hastanelerde yaşanan teknik eleman ve ilaç eksikliğinin iyileştirilmesine gidilmiştir. Askerlerin kirli su sebebiyle çok sık yakalandıkları tifo ve kolera gibi hastalıkları ortadan kaldırabilmek amacıyla yeni su kaynakları açılmıştır. Birliklerin ağırlıklarını taşıyan hayvanların bakımı için de veterinerlik hizmetleri yeniden düzenlenmiştir²².

20 Andrew Syk, "The 1917 Mesopotamia Commission", *The Rusi Journal*, Vol., 154, No., 4, (August 2009), s. 96.

21 *Supplement to The London Gazette*, (14 November 1916), s. 11035-11036; Dane, *British Campaigns*, s. 256-257. <http://www.firstworldwar.com/bio/nixon.htm>. Erişim Tarihi: 3.12.2018.

22 Nadia Atia, "A Wartime Tourist Trail: Mesopotamia in the British Imagination, 1914-1918", *Studies in Travel Writing*, Vol., 16, No., 4, (December 2012), s. 404-406; *London Gazette*, (14 November 1916), s. 11036-11037; Candler, *The Long Road*, II, s. 2-3; Dane, *British Campaigns*, s. 257-258; Gardner, "Morale and Discipline", s. 18; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 197.

Maude, İngiliz birliklerinin ileriye yönelik girişimlerinin etkin bir noktaya ulaşması için özellikle ulaşım ve sağlık konularında ihtiyaç duyuyulan iyileştirmelerden kesinlikle taviz vermemiştir. Zira hem Maude hem de diğer askerler Delhi Hükümeti'nin kontrolü altında yürütülen bir önceki harekâtın başarısız olmasını temel olarak bu hususlara bağlamışlardır. Nitekim savaştan sonra kaleme alınan bir anıda da şu ifadelerin yer alması bu konuyu doğrular niteliktedir:

“En zor anlarda, ordunun erzak temininde yaşadığı nakliye sorunundan bahsetmiştim. Daha büyük bir rezalet ise hasta ve yaralı askerlerimizin tedavisi için gereken malzemelerin bulunmamasıydı. Harp meydanında ve nehir kıyısındaki sahra hastanelerinde çalışan tabip subaylar; askerlerimizi kurtarmak için büyük gayret sarf etti. Bir insanın, yardıma muhtaç arkadaşı için yapabileceği her şeyi yaptılar. Yapılan yanlışlar yüzünden; ateşler içinde yanan ve susuzluktan kavrulan hastaların içebileceği tek su, Dicle nehrinin kirli suyuydu. Tifo ve dizanteriye yakalanan hastaların en lezzetli yemeği soğuk konserve sığır eti ve bisküviydi. Tıbbî malzeme eksikliğinden dolayı askerlerin en hafif yaraları bile sarılamıyor ve kangren oluyordu; ve gencecik hayatlar solup gidiyordu. Acılar içinde kıvranan yaralılar; cepheden yük arabalarıyla getirilip, nehir kıyısına bırakılıyor ve karşı kıyıya geçmek için kötü hava şartları altında saatlerce bekliyordu. Kendilerini karşı kıyıya geçirecek olan mavnanın demirden güvertesinde, her türlü hastayla beraber, hiçbir sıhhi önlem alınmadan, sicim gibi yağın yağmur altında ve gecenin buz gibi soğukunda saatlerce yol alıyorlardı. Kutsal saydığımız her şey için, gözünü bile kırpmadan, kahramanca çöllerde mücadele veren gençlere, en zor anlarında, yapılabilecek en iyi şey bu muydu? Ah, çok yazık!

Tarih öğrencileri, Hindistan Hükümetinin, hârekatın hususiyetini ve hakim olan vaziyeti tam olarak anlamamasına hayret edecek. Birliklerimizin iyi vaziyette olmasına ve hârekatın başarısına; neden sözde ekonomileri kadar ehemmiyet vermediklerini merak edecek. Harbin ilk senesinde her Ruپی'nin, cesur bir askerın canı pahasına kazanılmasıyla, ekonomik dengeyi sağladıklarını bile bile, nasıl kayıtsızca övündüklerine şaşıracak”²³.

Kut kuşatması öncesinde savaşın yoğunluğuna bağlı olarak genellikle Batı Cephesi'nde kullanılan kraliyet hava gücü uçaklarının Westminster Hükümeti'nin harekâtı üstlenmesi ile Mezopotamya'ya kaydırılması İngiliz kuvvetlerinin ileriye doğru hareketlerini kolaylaştıran bir diğer adım olmuştur. Kraliyet hava gücüne mensup uçaklar 1916 yılının son aylarından itibaren havadan sağladıkları imkanlar ile sahadaki birliklerin ilerleyişlerini kolaylaştırmıştır. Nitekim uçakların yerde bulunan kuvvetlere havadan sağladıkları haritaların yardımıyla hem Maude hem de ondan sonra göreve gelen General Marshall sahada başarılı operasyonlar gerçekleştirmiştir²⁴.

23 Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 188-189.

24 Guy Warner, “Only A Sideshow? The RFC and RAF in Mesopotamia 1914-1918”, *Royal Air Force Historical Society*, 48, (2010), s. 9-18.

Maude, İngiliz birliklerinin sahada tecrübe ettiği değişimi ve dönüşümü tamamlayabilmek amacıyla emri altında bulunan kuvvetleri zamanla yeniden gruplandırma ihtiyacı hissetmiştir. Bu kapsamda Dicle hattı üzerinde yer alan birliklerin komutanlıklarına General Alexander Cobbe ve General William Marshall getirilmiş ve ilgili birlikler kendi içerisinde birtakım alt gruplandırmalara tâbi tutulmuştur. Yaklaşık üç ile üç buçuk ay süren bu süreç sonucunda da İngiliz kuvvetleri Bağdat'a ilerleme konusunda hazır hale gelmiştir²⁵.

İngiliz kuvvetlerinin Maude ile birlikte geçirdiği değişimi ve dönüşümü incelemek için Ekim 1916 tarihinde Hindistan Ordusu'nun bir numarası General Sir Charles Monro Mezopotamya'ya gelmiştir. Monro'nun sahadaki birlikleri teftiş edip onların sıkıntılarını bizatihi dinlemesi ise askerlerin moralini yükseltmiştir. Monro'nun bölgeyi ziyaretinin ardından da birliklerin son hazırlıkları tamamlanmış ve onlar Bağdat'a ilerleme konusunda Maude'den emir beklemeye başlamışlardır²⁶.

İngiliz birliklerinin bekledikleri emir aralık ayında Maude tarafından verilmiş ve ikinci Bağdat harekâtı resmen başlamıştır. Nitekim birlikler ocak ve şubat ayları içerisinde Türk kuvvetlerini ciddi manada yıpratarak onları geri çekilmeye zorlamışlardır. Mart ayına gelindiğinde Türk kuvvetleri, Bağdat'a yaklaşan İngiliz birliklerini karşılamak için şehrin çeşitli noktalarına savunma hatları inşa etmek zorunda kalmışlardır. Ancak onlar, Maude önderliğindeki İngiliz kuvvetlerinin kararlı tutumları karşılarında daha fazla dayanamayarak savunma hatlarını terk etmişler ve şehrin 11 Mart 1917 tarihinde işgal edilmesini engelleyememişlerdir. Nitekim Bağdat'ın işgali neticesinde de Westminster Hükümeti'nin kontrolü altında Mezopotamya Havzası'nda yürütülen İngiliz askerî harekâtı başarı ile noktalanmış ve yeni bir sürece girilmiştir²⁷.

Westminster Hükümeti'nin kontrolü altında devam eden harekâta ciddi başarı elde edildiği sırada Mezopotamya ve Çanakkale'de yaşanan askerî başarısızlıkları araştırmak için kurulan komisyon raporunu tamamlamıştır. Farklı uzmanlık alanlarına sahip sekiz üyenin hazırladıkları rapor sonucunda, General Nixon yaşanan askerî başarısızlığın bir numaralı sorumlusu olarak seçilmiştir. Nixon dışında Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge, Hindistan Ordusu'nun bir numarası General Sir Beauchamp Duff ve askerî sekreter Sir Austen Chamberlain sahip oldukları aşırı özgüven, hırs, kişisel çıkarlar ve inatçılık gibi sebeplerden dolayı başarısızlığın diğer sorumluları olarak tespit edilmişlerdir. Nitekim 1917 yılının yaz aylarından itibaren de The Times ve The Daily Mail gazeteleri bu isimlerin cezalandırmaları için yoğun bir şekilde kamuoyu baskısı oluşturmaya başlamışlardır. Ancak askerî otoriteler bu girişime genel anlamda başarı ile karşı koyarak meselenin gündemi meşgul etmesine müsaade etmemişlerdir²⁸.

25 Dane, *British Campaigns*, s. 258; Crowley *British Army*, "Operational Lessons", s. 342; Gardner, "Morale and Discipline", s. 18.

26 Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 221-222, 232-233; Dane, *British Campaigns*, s. 259.

27 Dane, *British Campaigns*, s. 262-279; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 233-vd.

28 Syk, "The 1917 Mesopotamia", s. 96-97; Crowley *British Army*, "Operational Lessons", s. 339.

Öte yandan Westminster Hükümeti, Bağdat'ın işgali sonrasında Mezopotamya Havzası'nda devam eden askerî operasyonlarda aktif bir rol oynamaya devam etmiştir. Bu bağlamda hem Maude hem de ondan sonra göreve gelen Marshall'ın ihtiyaç duyduğu bütün ekipman ve insan gücü kaynağı hükümet tarafından ivedilikle sağlanmıştır. Netice itibarıyla her türlü ihtiyacı karşılanan birlikler de sahada başarılı operasyonlar gerçekleştirerek 1918 sonbaharına kadar Mezopotamya Havzası'nın tamamını hakimiyetleri altına almayı başarmışlardır²⁹.

Tartışma ve Sonuç

İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Mezopotamya Havzası'na yönelik askerî teşebbüslerini Londra ve Delhi'deki karar alıcılardan bağımsız bir şekilde incelemek mümkün değildir. Londra ve Delhi'deki karar alıcıların savaşa yönelik bakış açılarının ve beklentilerinin birbirlerinden farklı olması askerî teşebbüslerin boyutuna doğrudan etmiştir. Bu kapsamda Delhi'de bulunan karar alıcılar ve Londra'da onları destekleyen üst düzey isimler, Kasım 1914 ile Aralık 1915 tarihleri arasında Mezopotamya Havzası'na yönelik askerî girişimlere kendi bakış açıları ve beklentileri doğrultusunda yön vermişler ve sahadaki İngiliz kuvvetlerinin Kut Şehri'nde muhasara altına alınmalarının müsebbipleri olarak görülmüşlerdir. Onların, Westminster Hükümeti'nin Batı Cephesi'ne odaklandığı sırada Mezopotamya Havzası'nda elde edilen kazanımlarla yetinmeyip lojistik, insan kaynağı, coğrafya ve iklim gibi faktörleri dikkate almadan İngiliz kuvvetlerini Bağdat istikametine doğru yönlendirmeleri ve böyle büyük bir felakete sebep olmaları Londra'da çok ciddi bir şekilde eleştiriye tâbi tutulmuştur. Nitekim Westminster Hükümeti'nin 1916 yılının bahar aylarından itibaren Mezopotamya'da yürütülen operasyonları üstlenmesi ile bir iç hesaplaşma süreci ortaya çıkmış ve Delhi'nin desteğiyle Kut kuşatmasına giden süreci hazırlayan General Nixon, Lord Hardinge ve General Duff gibi isimler hedef tahtasına oturtulmaya başlanmıştır.

Son yıllarda Türkiye'de popüler tarihçiliğin en önemli malzemelerinden birisi olan Kut kuşatması 1916 yılında Londra'da nasıl yankılandı, ne gibi bir etki oluşturdu? Birincisi, Kut kuşatması aynı süreçte İngiliz birliklerinin Çanakkale'de tecrübe ettiği erken başarısızlıkla birleşince Londra'da İngiliz saygınlığının zarara uğradığı yönünde bir algı oluşmuştur. Bu algı neticesinde Londra, gerileyen İngiliz saygınlığını bilhassa Arap coğrafyasında yeniden tesis edebilmek için Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile temas kurmuş ve onu tamamen İstanbul aleyhinde hareket eden bir figür haline getirmiştir. İkincisi, Kut kuşatması Londra'nın Mezopotamya Havzası'na yönelik bakış açısını derinden etkilemiştir. İlgili sürece gelinceye kadar tamamen Batı Cephesi'ne odaklanan ve doğuda yürütülen operasyonlara ikinci dereceden önem atfeden Londra, bu hadise sonrasında savaşın diğer alanlarında olduğu gibi Mezopotamya'da da maksimum enerji sarf etmeye

²⁹ *London Gazette*, (10 January 1918), s. 699-706; *London Gazette*, (29 August 1918), s. 10149-10155.

başlamıştır. Sonuç olarak bu durum da operasyona katılan kuvvetlerin nicelik, nitelik ve lojistik açılarından önemli seviyede takviye edilmesini beraberinde getirmiştir.

Kut kuşatması 1916 Londra'sında böyle yankılanırken ve İngiltere'nin doğu politikasına pozitif açıdan katkı sağlarken içerisinde tarihçilerin de yer aldığı Türk bilim camiası tarafından bir zafer olarak takdim edilebilir mi? Türk bilim camiası, Kut kuşatması öncesi ve sonrasında İngiltere'nin geçirdiği zihni dönüşümü inceleyebilirse kuşatmanın sonuçlarının Türk tarafının karar mekanizmasına ve savaşma kabiliyetine ne oranda etki ettiğine daha iyi odaklanabilir. Böylece Kut hadisesinin Türkler açısından ne anlama geldiği ve nasıl yorumlanması gerektiği gibi sorulara da daha sağlıklı cevaplar verilebilir.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

- ATIA, Nadia; “A Wartime Tourist Trail: Mesopotamia in the British Imagination, 1914-1918”, *Studies in Travel Writing*, Vol., 16, No., 4, (December 2012), s. 403-414.
- BARBER, Charles H.; *Besieged in Kut and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1918.
- BOLAT, Gökhan; “Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası”, *History Studies*, 5(2), (March 2013), s. 57-77.
- CANDLER, Edmund; *The Long Road to Baghdad*, I, II, London, New York, Toronto and Melbourne: Cassell and Company Ltd, (1919).
- CATO, Conrad; *The Navy in Mesopotamia 1914 to 1917*, Constable and Company Ltd, London 1917.
- CHARLWOOD, David J.; “The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol., 42, No., 2, (2015), s. 241-252.
- CLARK, Christopher; *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Harpercollins, New York 2013.
- DANE, Edmund; *British Campaigns in the Nearer East 1914-1918*, Hodder and Stoughton, London 1918.
- EWING, William; *Gelibolu'dan Bağdat'a, Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*, Çev., H. Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- GARDNER, Nikolas; “British Prestige and the Mesopotamia Campaign, 1914-1916”, *The Historian*, Vol., 77, Issue 2, (Summer 2015), s. 269-289.
- _____ ; “Morale and Discipline in a Multiethnic Army: The Indian Army in Mesopotamia (1914-1917)”, *Journal of the Middle East and Africa*, 4, (2013), s. 1-20.
- _____ ; *Kut'ül Amâre, Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Ter., Mehtap Gün, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2016.
- History of the Great War, Principal Events (1914-1918)*, Compiled By., The Historical Section of the Committee of Imperial Defence, London 1922.
- KOLLER, Christian; “The Recruitment of Colonial Troops in Africa and Asia and their Deployment in Europe during the First World War”, *Immigrants Minorities*, Vol., 26, Nos. 1/2, (March/July 2008), s. 111-133.
- KÖROĞLU, Kemalettin; *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

- KURT, Burcu; “Dünden Bugüne Şattü'l-Arap Sorunu”, *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 1(2), (2007), s. 137-155.
- Lieutenant Colonel P. T. Crowley British Army, “Operational Lessons of the Mesopotamia Campaign, 1914-1918”, *Defence Studies*, 4:3, (2004), s. 335-360.
- LOCK, Major H.O.; *With The British Army in the Holy Land*, Robert Scott Roxburghe House Paternoster Row, London 1919.
- McMEEKIN, Sean; *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev., Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- MOBERLY, F.J.; *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, H.M. Stationery Office, Vol., 2, London 1924.
- SANDES, E. W. C.; *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division*, John Murray, Albemarle Street, W., London 1919.
- SINGH, Gajendra; “India and the Great War: Colonial Fantasies, Anxieties and Discontent”, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Vol., 14, No. 2, (2014), s. 343-361.
- SINGHA, Radhika; “Finding Labor from India for the War in Iraq: The Jail Porter and Labor Corps, 1916-1920”, *Comparative Studies in Society and History*, 49 (2), (2007), s. 412-445.
- STRACHAN, Hew; “The First World War as a global war”, *First World War Studies*, 1:1, (March 2010), s. 3-14.
- SYK, Andrew; “The 1917 Mesopotamia Commission”, *The Rusi Journal*, Vol., 154, No., 4, (August 2009), s. 94-101.
- THOMPSON, Edward J.; *The Leicestershires Beyond Baghdad*, The Epworth Press, London 1919.
- ULRICHSEN, Kristian Coates; “The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922”, *The Journal of Strategic Studies*, Vol., 30, No., 2, (April 2007), s. 349-377.
- WARNER, Guy; “Only A Sideshow? The RFC and RAF in Mesopotamia 1914-1918”, *Royal Air Force Historical Society*, 48, (2010), s. 9-19.
- YILMAZ, Mustafa; *Fav Yarımastı'nda Osmanlı-İngiliz Çekişmesi (1886-1915)*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015.

Sürelî Yayın

Supplement to The London Gazette

İnteraktif Kaynaklar

<http://www.firstworldwar.com/bio/nixon.htm>. Erişim Tarihi: 3.12.2018.